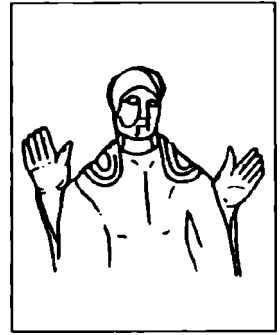

LITURGIA

Liturgia Sacra 15 (2009), nr 1, s. 5–15

KS. JAROSŁAW A. SUPERSON SAC
Kraków, PAT

PORA MSZY ŚW. W PIERWSZYCH WIEKACH CHRZEŚCJAŃSTWA

Godzina jako odcinek czasu to dość niepozorna, nieznacząca chwila, wpisana w dobę, tydzień czy rok. Podczas świętowania chrześcijańskiej niedzieli godzina, a zarazem pora Mszy św. jest wyjątkową czasoprzestrzenią. Jest spotkaniem Boga i człowieka, Stwórcy i stworzenia, Zbawcy i otrzymującego zbawienie, Ducha Świętego i uświęcanego. To właśnie w określonej przez Kościół rzymskokatolicki porze dnia — godzinie (aspekt historyczno-duszpasterski) i wyborze indywidualnego wierzącego w Jezusa Chrystusa (aspekt indywidualno-woluntarystyczny) dochodzi do Bosko-ludzkiego spotkania w eucharystycznym zgromadzeniu liturgicznym. Wówczas jest to znacząca, szczególna, nieprzeciętna i efektywna godzina-pora — Pamiątka Pana — przejaw kenozy Boga w stworzonym przez Niego świecie, kiedy to „Bóg ma czas dla człowieka”¹, a wierzący, sprawując Tajemnicę wiary, dostępuje łaski słuchania słowa Bożego, spożywania Ciała Chrystusa, czucia, oglądania i dotykania *Sacrum*².

Mandat sprawowania Eucharystii Jezus Chrystus zostawia swoim apostołom podczas Ostatniej Wieczerzy, mówiąc do nich: „(...) to czyńcie na moją pamiątkę” (Łk 22, 19). „W ten sposób Jezus dał nam, jako zadanie, wejście w Jego «godzinę»:

¹ B. FORTE, *Il tempo splendore di Dio. Una lettura teologica*, „Studium” 100 (2004), nr 4–5, s. 531.

² Por. D. SARTORE, *Sacro*, w: D. SARTORE, A.M. TRIACCA, C. CIBIEN (red.), *Liturgia* (I Dizionari San Paolo), Cinisello Balsamo–Milano 2001, s. 1797–1799.

Eucharystia włącza nas w akt ofiarniczy Jezusa” (SC 11)³. Celebrowana przez Kościół Pamiątka Pana „wspomina Paschę Chrystusa” (KKK 1364), która się uobecnia.

Ilekoć sprawowana jest na ołtarzu ofiara krzyża, w której „Chrystus został złożony w ofierze jako nasza Pascha” (1 Kor 5,7), dokonuje się dzieło naszego odkupienia (KK 3).

Polecenie sprawowania Eucharystii Kościół, wybudowany na wierze św. Piotra i pozostałych apostołów i ustawicznie rosnący w liczbę wraz z ciągle nowymi pokoleniami wiernych Chrystusa, rozumie jako spotkanie z Jezusem Chrystusem — Zmartwychwstałym. Od czasów apostoelskich dniem na te spotkania zwane: „łamaniem chleba”, „ofiara”, „dziękczynieniem”, „pamiątką”, staje się pierwszy dzień po szabacie, niedziela — „dzień Pana” (*Didachè* XIV, 1)⁴.

Sama zaś Eucharystia w zebranych „ożywia wiarę, rozwija nadzieję, umacnia miłość”⁵; przynagla „do rozmaitych czynów miłości i do wzajemnej pomocy, jak i do działalności misyjnej, a także do różnych form świadectwa chrześcijańskiego” (DP 6).

Objawia ona moment, który świeci blaskiem Boga na ziemi w jej powszedniości. W czasie Eucharystii Boże linie papilarne są wyciskane w czasie świata i na osobie wierzącego; transcendentne jawi się jako immanentne. Uczestniczący w tym momencie doświadczają „transmisji na żywo” liturgii celebrowanej przed tronem Boga w niebie⁶; odczuwają, jakby Chrystus rzucał na ziemię ogień, który płonie, ale i zapala.

Jaką porę dnia – godzinę wybierano w historii Kościoła na celebrowanie Eucharystii? W którym momencie dnia sprawowali ją pierwsi chrześcijanie? Współcześnie Benedykt XVI godzinę Eucharystii porównuje do „nuklearnego rozszczepienia” (SC 11), a Jan Paweł II naucza, że ma być ona „sercem niedzieli” (NMI 36)⁷

1. Ostatnia Wieczerza — teksty o ustanowieniu Eucharystii

Badając nowotestamentalne opisy mówiące o Ostatniej Wieczerzy, widzimy jednoznacznie iż wszystkie wskazują, że odbyła się ona wieczorem. W Ewangelii

³ BENEDYKT XVI, Posynodalna adhortacja apostoelska *Sacramentum caritatis*, Tarnów 2007, s. 16 (dalej: SC).

⁴ *Didachè*, w: M. STAROWIEYSKI (red.), *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich* (Ojcowie Żywi 8), Kraków 1988, s. 50.

⁵ *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986¹, s. 68.

⁶ Por. E. STANIEK, *Eucharystia jako Ofiara. Aspekt historyczny*, w: S. KOPEREK, J. SZCZEPANIAK, W. ZUZIAK, W. PRZYCZYNA, S. SZCZEPANIEC, J. MIECZKOWSKI, J. SUPERSON (red.), *Eucharystia na ołtarzu świata* (Studia 14), Kraków 2006, s. 47.

⁷ JAN PAWEŁ II, *List apostoelski „Novo millennio ineunte” na zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000*, Poznań 2001, s. 50.

św. Mateusza (por. Mt 26,17-35) Jezus najpierw posyła swoich uczniów w pierwszy dzień Przaśników (por. Mk 14,12), aby przygotowali wieczerzę paschalną w mieście (Jerozolimie) w domu „jednego człowieka” (Mt 26,18). Według św. Łukasza posłanymi byli apostołowie Piotr i Jan. Oni to po tym, gdy otrzymali szczegółowe wskazówki od Jezusa i znaleźli człowieka niosącego dzban wody, o którym mówił im ich Mistrz, przygotowali wieczerzę dla Jezusa i dwunastu w domu, do którego ów nieznajomy wszedł. Była to sala na górze (por. Łk 22,9-13). To właśnie podczas Wieczerzy w sali na górze po raz pierwszy padły słowa: „Bierzcie, to jest Ciało moje” i „To jest moja Krew Przymierza, która za wielu będzie wylana” (Mk 14,22.24). Natomiast św. Paweł, precyzując ten historyczny moment wzięcia przez Jezusa chleba i wina, podkreśla, że dokonał się on w nocny, „kiedy (Jezus) został wydany” (1 Kor 11,23).

Kiedy miała miejsce ta wyjątkowa Wieczerza? Data Ostatniej Wieczerzy do dzisiaj jest nieustalona. Ewangelie synoptyczne mówią, że Jezus spożył Paschę 14 Nisan, ale nie jest to zgodne z opisem zostawionym przez św. Jana, który wskazuje, że już 14 Nisan odbył się sąd nad Jezusem i miało miejsce Jego ukrzyżowanie. Dla św. Jana Wieczerza była „przed Świętem Paschy” (J 13,1). Wynika więc z tego, że Wieczerza była spożyta wcześniej, możliwe, że we wtorek 11 Nisan⁸.

Wszystkie podane wyżej perykopy biblijne zdaniem wielu współczesnych egzegetów, odzwierciedlają już jakąś praktykę liturgiczną, która miała miejsce w pierwotnej gminie chrześcijańskiej. Mandat zostawiony przez Mistrza z Nazaretu — „Czyńcie to na moją pamiątkę” — nie był przez pierwszych chrześcijan rozumiany jako: „To czyńcie, «dokładnie według tego samego obrzędu», na moją pamiątkę” (tł. wł.)⁹. Nie była to „liturgiczna fotokopia” Ostatniej Wieczerzy, ale rytualne przypomnienie zadania powtarzania i odkrywania słów i czynów Jezusa zostawionych podczas Ostatniej Wieczerzy. Słowa wypowiedziane przez Jezusa nad chlebem i winem i zapisane w Nowym Testamencie mają charakter liturgiczny, ale ich źródło nie jest w liturgii pierwotnego Kościoła, ale „w historii Jezusa Chrystusa”¹⁰. Sam zaś mandat zostawiony przez Mistrza z Nazaretu — według Joachima Jeremiasa, a za nim Louisa Bouyera — należy rozumieć jako „Czyńcie to jako mój memoriał” (tł. wł.)¹¹. Dla Cesare Girauda mandat ten to „polecenie powtarzania” (tł. wł.), on uprawomocnia następne rytualne celebracje¹².

⁸ Por. E. SZYMANEK, *Wykład Pisma świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990, s. 151–160.

⁹ P.F. BRADSHAW, *Alle origini del culto cristiano. Fonti e metodi per lo studio della liturgia dei primi secoli* (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 46), Città del Vaticano 2007, s. 85.

¹⁰ J. KUDASIEWICZ, *Teologia Ewangelii synoptycznych* (Teologia Nowego Testamentu 1), Lublin 1986, s. 47–48.

¹¹ L. BOUYER, *Eucaristia. Teologia e spiritualità della Preghiera eucaristica* (Liturgia e Vita 3), Torino 1992², s. 112.

¹² Por. C. GIRAUDO, *Eucaristia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucaristia a partire dalla lex credendi* (Aloisiana 22), Roma–Brescia 1989, s. 243.

Czy Ostatnia Wieczerza była pierwszą Mszą św. — chrześcijańską Eucharystią? Przed II wojną światową biskup płocki Antoni Julian Nowowiejski twierdził, że była to „pierwsza msza na ziemi”¹³, co w latach 80-tych XX w. potwierdził ks. Bronisław Mokrzycki¹⁴. Już w 1993 r. Joseph Ratzinger stwierdza: „Ostatnia Wieczerza Jezusa jest wprawdzie podstawą wszelkiej liturgii chrześcijańskiej, ale sama w sobie nie jest jeszcze chrześcijańską liturgią”¹⁵. Dla Marcela Metzgera Ostatnia Wieczerza to źródło liturgii eucharystycznej¹⁶.

Pierwsi chrześcijanie zauważyli, że mandat ten dotyczy nie tylko corocznego obchodzenia Wieczerzy Pańskiej, ale wiąże się z cotygodniową, niedzielną celebracją eucharystyczną¹⁷.

2. Św. Paweł „łamię chleb” wieczorem (Dz 20,7)

Jak podają Dz 2,42-47 — obraz chrześcijan po Zesłaniu Ducha Świętego¹⁸ — życie pierwotnego młodego Kościoła charakteryzowało się: trwaniem w nauce Apostołów, braterską wspólnotą, łamaniem chleba i modlitwą. Te cztery elementy można uważać za komponenty pierwotnej liturgii eucharystycznej¹⁹. Pojedynczy werseł Dz 2,46 podkreśla, że wspólnota wiernych codziennie przybywała do świątyni, gdzie trwała jednomyślnie, jak również, że codziennie po domach wierni łamali chleb. Czy można mówić o codziennej praktyce Eucharystii? Bibliści (Alfred Wikenhauser, Josef Kürzinger) mówią o braterskich posiłkach w domach wiernych, a nie o eucharystycznej liturgii²⁰. Innego zdania jest liturgista Matias Augé, który właśnie w Dz 2,42.46 widzi celebrację eucharystyczną²¹.

Natomiast dwie najstarsze perykopy²² mówiące o niedzielnej Eucharystii we wspólnocie chrześcijan pochodzą z Dziejów Apostolskich 20,7, jak i Pierwszego Listu do Koryntian 16,1-4.

¹³ A. J. NOWOWIEJSKI, *Msza w okresie przedniecejskim* (Serja C: Rozprawy Naukowe), Lwów 1922, s. 5.

¹⁴ Por. B. MOKRZYCKI, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 411.

¹⁵ J. RATZINGER, *Święto wiary. O teologii mszy świętej*, tł. J. Merecki, Kraków 2006, s. 40.

¹⁶ Por. M. METZGER, *Storia della liturgia eucaristica. Origine ed evoluzione della più importante celebrazione della vita cristiana*, Torino 2003, s. 17-18.

¹⁷ Por. G. ROUWHORST, *L'Eucharistie dans l'Église primitive*, QLP 74 (1993), s. 110.

¹⁸ Por. M. AQUILINA, *The Mass of the Early Christians*, Huntington 2001, s. 61.

¹⁹ Por. SZYMANEK, *dz. cyt.*, s. 243.

²⁰ Por. A. WINKENHAUSER, *Atti degli Apostoli* (Il Nuovo Testamento Commentato 5), Brescia 1958, s. 72; J. KÜRZINGER, *Atti degli Apostoli*, t. I, (Commenti Spirituali del Nuovo Testamento), Roma 1968, s. 82.

²¹ Por. M. AUGÉ, *Aspetti particolari della celebrazione eucaristica*, w: S. MARSILI (red.), *La Liturgia, eucaristia: teologia e storia della celebrazione* (Anámnesis 3/2), Genova 1995², s. 283, 287.

²² Por. C.M. MARTINI, *Atti degli apostoli, versione, introduzione, note* (Nuovissima Versione della Bibbia dai Testi Originali 37), Roma 1972, s. 270.

W 1 Kor 16,1 jest mowa o składce, o dobrowolnym datku na rzecz świętych, tj. biednych z Jerozolimy, którymi opiekował się św. Paweł. Perykopa wskazuje na pierwszy dzień tygodnia — niedzielę, kiedy to ten, kto chce, odkłada jakąś kwotę, według swego uznania, na potrzeby Apostoła Narodów²³. Niestety fragment biblijny nie mówi nic o sprawowaniu w tym dniu czynności liturgicznych przez pierwotny Kościół. Jednak sama wzmianka o niedzieli skłania do przypuszczeń, że to właśnie w tym dniu miało miejsce chrześcijańskie zgromadzenie²⁴. Czyżby właśnie z tej Pawłowej praktyki wyrosła tradycja łączenia celebracji Eucharystii z chrześcijańską *caritas* — kolektą?

Natomiast w Dz 20,7 jest mowa o akcie liturgicznym zdefiniowanym jako „łamanie chleba”. Ma ono miejsce w sobotę wieczorem — w porze, która zgodnie z hebrajskim sposobem liczenia czasu jest wliczona w pierwszy dzień tygodnia, czyli niedzielę. Bibliści zauważają, że ten moment sprawowania niedzielnej Eucharystii we wspólnocie w Troadzie jest wyjątkowy. Nazajutrz św. Paweł ma opuścić wspólnotę²⁵.

Sam wybór wieczornej pory na sprawowanie Eucharystii — według reprezentanta starszego pokolenia biblistów, Alfreda Wikenhausera — jest motywowany relacją między tą konkretną Eucharystią w sali na górze a Ostatnią Wieczerzą²⁶. Natomiast współcześni nam biblijni komentatorzy nie podkreślają tej relacji, ale fakt pośpiechu św. Pawła. Stąd potrzeba umieszczenia celebracji w tym momencie niedzieli — w sobotę wieczorem.

Ale już dla Gerharda Schneidera ta perykopa biblijna przedstawia moment „łamania chleba” i przemówienia Pawła — wydarzenie, które dokonało się wieczorem w niedzielę i przedłużyło aż po świt kolejnego dnia. Za takim rozumieniem wydarzeń ma świadczyć właśnie zapis Dz 20,7, który przedstawia liturgię niedzielną ze środowiska św. Łukasza, a nie św. Pawła²⁷.

Kiedy więc była sprawowana ta Eucharystia? W sobotni wieczór czy niedzielny?²⁸ Willy Rordorf stanowczo opowiada się za tym, że była ona sprawowana w niedzielę wieczorem²⁹. Współcześnie ponownie to dyskusyjne zagadnienie przypomniał Paul Bradshaw, ale problemu, niestety, nie rozwiązał³⁰.

²³ Por. CH.K. BERRETT, *La Prima Lettera ai Corinti. Testi e commento* (Studi Biblici 6), Bologna 1979, s. 470–472.

²⁴ Por. P. ROSSANO, *Lettere ai Corinzi, versione, introduzione, note* (Nuovissima Versione della Bibbia dai Testi Originali 39), Roma 1973, s. 160–161.

²⁵ Por. F. GRYGLEWICZ, *Teologia Dziejów Apostolskich. Listów katolickich i pism św. Jana Ewangelisty* (Teologia Nowego Testamentu 3), Lublin 1986, s. 19.

²⁶ Por. WINKENHAUSER, *dz. cyt.*, s. 281.

²⁷ Por. G. SCHNEIDER, *Gli Atti degli Apostoli, parte seconda* (Commentario Teologico del Nuovo Testamento V/2), Brescia 1986, s. 376–378.

²⁸ Por. G. ROSSÉ, *Atti degli Apostoli. Commento esegetico e teologico*, Roma 1998, s. 712.

²⁹ Por. cyt. za: E. BIANCHI, *Niedziela. Dzień Pana, dzień człowieka*, Poznań 1998, s. 112.

³⁰ Współczesny znany i ceniony historyk liturgiki Paul F. Bradshaw, profesor Uniwersytetu *Notre Dame* w Indianie w USA, przeanalizował początki kultu chrześcijańskiego. Pyta on, czy opisana Eucha-

Zarazem, jak zauważa Enzo Bianchi za Leonhardem Lemmensem, autor Dz 20,7 pragnie podkreślić kontynuację „łamania chleba” dokonanego wieczorem w dzień Zmartwychwstania Chrystusa, które miało miejsce po raz pierwszy pośród uczniów zmierzających do Emaus (por. Łk 24,13-35)³¹.

Kiedy pierwotny Kościół sprawował Eucharystię? Już z treści podanych wyłania się następujący czas – pora. Jest to pierwszy dzień po szabacie — niedziela (por. Dz 20,7). Sama celebracja — „łamanie chleba” — dokonywała się w sobotę wieczorem albo w niedzielę wieczorem i kończyła o świcie następnego dnia (por. Dz 20,11). Możliwe jest także, że w ciągu tygodnia dokonywano po domach „łamanie chleba” (por. Dz 2,46).

Nowa religia — chrześcijaństwo, powstała w Palestynie w I w. po Chrystusie, rozprzestrzeniła się na całe imperium rzymskie i poza nie. Wówczas to uczniowie Mistrza z Nazaretu nie tylko zachowują szabat, ale także sprawują Pamiętkę Pana. „Łamanie chleba” w tym czasie przybiera formę zgromadzenia wieczorno-nocnego z soboty na niedzielę (Corrado Mosna, Perre Grelot) lub z niedzieli na poniedziałek (Willy Rordorf, Leonhard Lemmens)³², które następnie w II w. odbywa się o poranku w niedzielę³³. Sama zaś akcja „łamania chleba”, aby była ważna i podobała się Bogu, zależy od celebransów, którzy ją sprawują³⁴.

3. Okres świadectw poapostolskich

Chrześcijańskie zgromadzenia liturgiczne były nowością w imperium rzymskim. Nie były one zatwierdzone przez władze cywilne. Wierni Chrystusa zbierali się w pierwszym dniu tygodnia, a był to wówczas dzień pracy. Gromadzili się w domach prywatnych, zazwyczaj wieczorem po skończonej pracy. Jednak z biegiem czasu pora tych zgromadzeń dostosowała się do praktycznych możliwości wiernych³⁵. Jak podaje św. Justyn, wybór niedzieli upamiętnia dzień Zmartwychwstania Pańskiego, dlatego dla wiernych Chrystusa jest to dzień świąteczny, w którym składają dziękczynienie i oczekują powtórnego przyjścia swego Pana³⁶.

Pliniusz Młodszy informuje cesarza Trajana, że chrześcijanie odbywają dwa spotkania. Pierwsze — przed wschodem słońca, podczas którego wyznawcy nowej

---

rystia sprawowana w Troadzie ma miejsce w sobotni, czy niedzielny wieczór, ale nie daje na tak postawione pytanie jednoznacznej odpowiedzi; por. BRADSHAW, *dz. cyt.*, s. 64–67.

³¹ Por. BIANCHI, *dz. cyt.*, s. 111–113.

³² Współczesna publikacja Mike'a Aquiliny o Mszy św. we wczesnym chrześcijaństwie (*dz. cyt.*) w ogóle nie zauważa tego zagadnienia.

³³ Por. BIANCHI, *dz. cyt.*, s. 106–107.

³⁴ Por. E. CATTANEO, *Il culto Cristiano in occidente. Note storiche* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 13), Roma 1992, s. 64.

³⁵ Por. P. GRELOT, *Dzień Pański*, ComP 9 (1982), nr 3, s. 15.

³⁶ Cyt. za: A.G. HAMMAN, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, tł. A. Guryń, U. Sudolska, Warszawa 1990, s. 258.

religii podzieleni na dwa chóry wielbią Chrystusa jako Boga, natomiast podczas drugiego spotkania spożywają pokarm zwyczajny i niewinny³⁷.

Takie dzieła, jak: *List do Magnezjan* Ignacego Antiocheńskiego, *Didachè*, czy też *List Barnaby*, o niedzieli mówią tylko, że jest dniem świętym, w którym chrześcijanie w sposób radosny obchodzą pamiątkę Pana Jezusa Chrystusa, który zmarł, wstąpił do nieba. Jest to główny powód ich liturgicznych zgromadzeń³⁸.

Św. Justyn w swojej *Apologii I* opisuje gromadzenie się chrześcijan mieszkających w mieście i na wsi w jednym konkretnie wskazanym miejscu, w dniu Słońca — niedzielę. W. Rordorf jest zdania, że niemożność czytania do woli pamiętników apostołów albo proroków podczas tych zgromadzeń to efekt zewnętrznych przeciwności, jakich doznają wierni. Muszą oni wrócić na czas do pracy. Stąd należy przypuszczać, że chrześcijanie nie gromadzą się na łamanie chleba wieczorem, ale rankiem, przed świtem³⁹.

Inną wskazówkę poddaje nam Nowacjan, który widzi „pobożnych” chrześcijan wśród uczestniczących w widowiskach. Autor zarzuca im, że gdyby tylko mogli, to przynosiliby „do domu publicznego to, co Najświętsze, skoro spiesząc na widowiska po niedzielnej mszy”, mają przy sobie Eucharystię⁴⁰. Z tej wypowiedzi wynika, że celebrowano Eucharystię w niedzielę rano, w godzinach spektakli organizowanych przez ówczesne władze.

Porę sprawowania i udzielania Eucharystii podaje nam także *Tradycja Apostolska* Hipolita. Biskup w sobotę i niedzielę rozdaje swoją ręką Komunię św. Niestety, autor nie precyzuje, o jakiej porze dnia⁴¹. Natomiast kandydatom do chrztu po odbytych poście, który miał miejsce w wigilię, przyjętych egzorcyzmach i błogosławieństwach, po otrzymaniu chrztu o godzinie zwanej paniem kogutów i przyjętym namaszczeniu, biskup łamie chleb i udziela go neofitom, mówiąc: „Chleb Niebieski w Chrystusie Jezusie”, po czym daje trzy kielichy do wypicia. Ostatni z nich zawiera wino⁴². Sprawowano ten inicjacyjny obrzęd w nocy z soboty na Niedzielę Wielką⁴³. Zwieńczeniem obrzędu była Komunia chrzcielna nowo ochrzczonego, którą otrzymywał w godzinach porannych.

W *Didaskalia apostolorum* jest wyrażona zachęta (*Die dominica omnia seponentes concurrite ad ecclesiam*⁴⁴), aby chrześcijanie uczestniczyli w zgromadze-

³⁷ Por. W. RORDORF, *Sabato e domenica nella Chiesa antica* (Traditio Christiana 2), Torino 1979, s. 136–137.

³⁸ Por. *List Barnaby*, w: *Pisma Ojców Apostolskich. Nauka Dwunastu Apostołów – Barnaba – Klemens Rzymski – Ignacy Antiocheński – Polikarp – Klemens* (POK 1), Poznań 1924, s. 85.

³⁹ Por. RORDORF, *dz. cyt.*, s. 137–139.

⁴⁰ NOWACJAN, *O widowiskach*, „Meander” 57 (2002), nr 1, s. 72.

⁴¹ Por. H. PAPROCKI, *Hipolita Rzymskiego Tradycja Apostolska. Wstęp, przekład, komentarz*, STV 14 (1976) s. 161–162.

⁴² Por. *tamże*, s. 161.

⁴³ Por. MOKRZYCKI, *dz. cyt.*, s. 91.

⁴⁴ Cyt. za: J. KUCHARSKI, *Czy Kościół starożytny znał Mszę wieczorną?*, CT 55 (1985), z. 2, s. 62.

niach eucharystycznych, tak jak to czynią żydzi w synagogach i poganie, którzy codziennie wstając wczesnym rankiem, spieszą, aby służyć swoim bożkom. Chrześcijanie są przynaglani do porannego niedzielnego zgromadzenia liturgicznego, a nie do drzemania⁴⁵. Tekst dzieła suponuje także istnienie wigilii niedzielnych, które rozpoczynały się nie w sobotę wieczorem, ale po północy⁴⁶.

Natomiast dla Tertuliana niedziela to „dzień radości”, podczas którego chrześcijanie, modląc się, zwracają się ku wschodowi. Nie czczą jednak słońca, ale wschodzące słońce jest dla nich figurą Jezusa Chrystusa i Jego dzieła odkupienia⁴⁷. Sama zaś celebracja (*dominica sollemnia*) odbywa się o poranku, chociaż sakrament Eucharystii został ustanowiony wieczorem⁴⁸. W tym dniu wierzący w Chrystusa przyjmują Eucharystię z rąk przewodniczącego zgromadzenia, które zazwyczaj ma miejsce przed świtem. Ale już w dni postne, tzw. *statio* (z języka wojskowego: warta), otrzymują ją w czasie celebracji popołudniowej, po czym pieczołowicie, nie roniąc żadnej okruszyny, zachowują, aby spożyć po zakończeniu postu⁴⁹. Tertulian także wspomina o gromadzeniu się wiernych na Eucharystię przy grobie zmarłego w rocznicę jego urodzin. W ten sposób rocznica była obchodzona radośnie i uroczystie. Wraz z celebracją eucharystyczną nad relikwiami męczenników urządzano niewystawną ucztę na cześć zmarłego (*refrigeria*). W tradycji pogańskiej libacje — *refrigeria* miały miejsce wieczorem. Zapewne i chrześcijanie zbierali się na nie przed zakończeniem dnia. Zapraszano na nie przede wszystkim ubogich i nieszczęśliwych. Niestety, Tertulian nie podaje informacji, o jakiej porze dnia składano ofiary za zmarłych i kiedy odbywała się uczta⁵⁰. W innym swoim dziele, *De fuga in persecutione* 14,1, porę zgromadzeń, na których mają być celebrowane święta ku czci Pana, określa na dzień lub noc⁵¹.

Jest bardzo prawdopodobne, jak podaje św. Cyprian, że małe grupy chrześcijan uczestniczyły w sprawowanej Eucharystii w dni postne — *statio* w domach prywatnych⁵². Także św. Cyprian informuje nas o mało znanej i dość podejrzanej grupie chrześcijan, o akwarianach, którzy sprawują Eucharystię w niedzielę wieczorem. Wybór tej pory dnia akwarianie motywują przykładem zostawionym przez Pana. Odpowiedź Cypriana jest zdecydowana i nieprzychylna tej przez człowieka wylansowanej nowości. W wypowiedzi swej podkreśla, że łatwiej zgromadzić rano

⁴⁵ Por. C. MOSNA, *Storia della domenica dalle origini fino agli inizi del V secolo. Problema delle origini e sviluppo. Culto e riposo. Aspetti pastorali e liturgici* (Analecta Gregoriana 170), Roma 1969, s. 155.

⁴⁶ Por. *tamże*.

⁴⁷ Por. TERTULIAN, *Apologetyk* (POK 20), Poznań 1947, s. 76.

⁴⁸ Por. TENZE, *O wieńcu*, w: A. BOBER (red.), *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 57; MOSNA, *dz. cyt.*, s. 125.

⁴⁹ Por. S. MARSILI (red.), *Teologia della celebrazione dell'eucaristia*, w: TENZE (red.), *La Liturgia, eucaristia*, s. 25–26.

⁵⁰ Por. HAMMAN, *dz. cyt.*, s. 305–307; TERTULIAN, *O wieńcu*, s. 57.

⁵¹ Por. RORDORF, *dz. cyt.*, s. 156–159.

⁵² Por. HAMMAN, *dz. cyt.*, s. 252.

wszystkich wiernych (aspekt praktyczny), jak również, że Eucharystia jest sprawowana w niedziele rano poprzez całą wspólnotę i jest to czynione na pamiątkę zmarłych wstania Pana (aspekt teologiczny)⁵³. Inną ciekawą informacją zostawioną nam przez Cypriana jest wzmianka o Eucharystii codziennej. Jak się wydaje, uczestniczyło w niej duchowieństwo⁵⁴.

Zdaniem Alberta Hammona struktura Eucharystii w pierwotnym Kościele jest taka sama. Po skończonej celebracji zgromadzenie rozwiązywało się, co następowało z nastaniem świtu. Każdy z jej uczestników zdążał do swoich obowiązków, ale postawa dziękczynienia trwała w wiernych nieustannie podczas zwykłych codziennych czynności⁵⁵.

Zapis, że chrześcijanie spotykają się w niedzielę po domach na sprawowanie Eucharystii, podaje nam opis sytuacji, do której doszło w Abitene w 304 r., za panowania cesarza Dioklecjana. Prokonsul rzymski zarzuca prezbiterowi Saturninowskiemu, że zgromadził wspólnotę celem celebrowania Wieczerzy Pańskiej. Na pytanie, dlaczego to zrobił, tj. sprzeniewierzył się prawom imperium, otrzymuje następującą odpowiedź; „Nie dbając o to, obchodziliśmy to, co jest Pana”. Równie interesująca jest odpowiedź właściciela domu, u którego odbyło się zgromadzenie. Na pytanie dlaczego do niego dopuścił, dlaczego ludzi gromadzących się nie usunął, odpowiedział: *Non poteram, quoniam sine dominico non possumus*⁵⁶. W tych słowach Joseph Ratzinger widzi prymat niedzieli jako „wewnętrzny imperatyw chrześcijańskiego przepowiadania”⁵⁷.

Pomimo tak sugestywnego wyznania wiary w Abitene, niestety, w tym samym czasie synod w Elwirze (ok. 306 r.) ogłasza kanon 21, który od chrześcijan mieszkających w miastach wymaga uczęszczania do kościoła przynajmniej raz na trzy niedziele. W przeciwnym razie taki chrześcijanin zostanie wykluczony, ma to być uczynione w sposób ewidentny⁵⁸.

Koniecznym należy podkreślić, że dziedzictwo pierwszych wieków chrześcijaństwa podkreśla rangę dnia niedzieli, a wraz z tym różne jej aspekty teologiczne. Wśród tych aspektów nie ma mowy o odpoczynku w tym dniu, czy też nawet aby dzień ten był wolny od pracy⁵⁹. Jeśli jest już mowa o czasie wolnym, to jest on rozumiany jako moment konieczny, aby móc uczestniczyć w zgromadzeniu i liturgii

⁵³ Por. CYPRIAN, *Listy* (Pisma Chrześcijańskich Pisarzy 1), Warszawa 1969, s. 202–214.

⁵⁴ Por. *tamże*, s. 165.

⁵⁵ Por. HAMMAN, *dz. cyt.*, s. 266. Adalbert Hamman bogactwo modlitw eucharystycznych pierwszych wieków chrześcijaństwa zaprezentował w: A. HAMMAN, *Prières eucharistiques des premiers siècles à nos jours* (Foi Vivante 113), Paris 1969.

⁵⁶ RORDORF, *dz. cyt.*, s. 176–177.

⁵⁷ J. RATZINGER, *Nowa pieśń dla Pana. Wiara w Chrystusa a liturgia dzisiaj*, tł. J. Zychowicz, Kraków 2005, s. 95.

⁵⁸ Por. RORDORF, *dz. cyt.*, s. 176–177.

⁵⁹ Por. C. MANIAGO, *La domenica pasquale settimanale*, w: M. NALDINI (red.), *Il giorno della festa. Origini e tradizione* (Lecture Patristiche 4), Bologna 1997, s. 146.

niedzielnej. Jak się wydaje, Kościół lękał się, aby chrześcijanie nie wykorzystali wolnego czasu niedzieli jako możliwości uczestniczenia w świętach i widowiskach pogańskich bądź prowadzenia działalności handlowo-usługowej, a przez to wzbogacania się⁶⁰.

4. Zakończenie

Eucharystia została ustanowiona przez Jezusa Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy. Chociaż to wydarzenie, które zdarzyło się w przeddzień Paschy (tradycja synoptyczna) lub kilka dni przed tym świętem (tradycja Janowa), było tak wyjątkowe dla apostołów i późniejszych chrześcijan, to samo sprawowanie Pamiątki Pana w pierwotnym Kościele nie pokrywa się z dniem ustanowienia wskazanym przez ewangelistów. Dzień Pański to ten czas tygodnia, w którym Kościół celebrował memoriał Pana. Zgromadzenie eucharystyczne zbiera się bądź w sobotę wieczorem, bądź w niedzielę wieczorem i trwa jednomyślnie na modlitwie aż po brzask kolejnego dnia. Jest to zgromadzenie wieczorno-nocne. Możliwe jest, że także w tygodniu dokonywano po domach „łamania chleba” (por. Dz 2,46). O zgromadzeniach mających miejsce przed wschodem słońca, podczas których wielbi się Chrystusa jako Boga, mówi Pliniusz Młodszy cesarzowi Trajanowi. Według Ignacego z Antiochii niedzielne zgromadzenia chrześcijan są radosne, gdyż podczas nich sprawuje się Pamiątkę Jezusa Chrystusa, który zmartwychwstał, objawił się i wstąpił do nieba — jest to powód tychże spotkań. Nie zawsze zgromadzenie miało wystarczający czas na odpowiednią ilość lektury. Ta przeciwność sugeruje, zdaniem W. Rordorfa, że zaraz po zgromadzeniu jego uczestnicy podążali do swoich obowiązków; jest to zarazem wskazówka, że zgromadzenia miały miejsce rano przed pracą. Także Nowacjan mówi o porannych celebracjach niedzielnych. Natomiast *Tradycja Apostolska* uczy o udzielaniu Komunii św. wiernym w sobotę i niedzielę, ale nie precyzuje pory tego liturgicznego obrzędu. *Didaskalia apostolorum* przynaglają chrześcijan do uczestniczenia w porannych niedzielnych zgromadzeniach liturgicznych. Także Tertulian i Cyprian z Kartaginy mówią o zgromadzeniach odbywanych w niedzielę rano. Tertulian podkreśla, że miały miejsce jeszcze przed świtem, a podczas nich wierni z rąk celebransa otrzymywali Eucharystię. Wspomina on także o zgromadzeniach liturgicznych przy grobach zmarłych, jak i w dniach postnych, podczas których wierni Chrystusa celebrują Eucharystię i spożywają ją po południu. Zdaniem Cypriana zgromadzenie się Kościoła w niedzielę o poranku wyraża jego pamięć o zmartwychwstaniu Chrystusa, a zarazem ma wymiar praktyczny, gdyż łatwiej wtedy zebrać wierzących w Chrystusa.

---

⁶⁰ Por. MOSNA, dz. cyt., s. 212–215.

Il tempo della Santa Messa nei primi secoli del cristianesimo

Riassunto

L'Eucaristia è stata istituita da Gesù Cristo durante l'Ultima Cena. Sebbene quest'avvenimento, che ebbe luogo nel giorno prima di Pasqua (tradizione sinottica) oppure qualche giorno prima di quella festività (tradizione giovannea), fosse così particolare per gli apostoli e i cristiani più tardivi, la celebrazione stessa della Memoria del Signore nella Chiesa primitiva non corrisponde però con il giorno della sua istituzione indicato dagli evangelisti. Il Giorno del Signore è quel momento della settimana in cui la Chiesa celebra il Memoriale del Signore. L'assemblea eucaristica si raduna sia il sabato sera, sia la domenica sera e dura assidua e concorde nella preghiera fino all'alba del giorno seguente. Si tratta di un'assemblea serale-notturna. È molto probabile che anche nel corso della settimana si faceva «la frazione del pane» nelle case (cfr. At 2,46). Dei raduni che avevano luogo prima del sorgere del sole, durante i quali si loda il Signore come Dio, parla ad imperatore Traiano Plinio il Giovane. Secondo Ignazio Antiocheno i raduni dei cristiani fatti la domenica sono gioiosi, poiché durante queste assemblee si celebra il Memoriale di Gesù Cristo che è risorto, si è rivelato ed è asceso in cielo — ecco il motivo di questi incontri. Non sempre i cristiani radunati avevano abbastanza tempo per una quantità adeguata di lettura. Quest'avversità suggerisce, secondo Willy Rordorf, che subito dopo il raduno i partecipanti dovevano ritornare alle proprie mansioni; quest'indicazione informa che i raduni si svolgevano la mattina prima del lavoro. Anche Novaziano parla delle celebrazioni mattutine domenicali. Invece la *Traditio Apostolica* insegna che la Comunione veniva distribuita ai fedeli il sabato e la domenica, però non si indica precisamente il momento della giornata di questo rito liturgico. Le *Didascalia apostolorum* sollecitano i cristiani a partecipare alle assemblee liturgiche mattutine. Anche Tertuliano e Cipriano di Cartagine parlano dei raduni fatti la domenica mattina. Tertuliano sottolinea che essi avevano luogo prima dell'alba e durante il loro svolgimento i fedeli ricevevano l'Eucaristia dalle mani del celebrante. Ricorda anche le assemblee liturgiche presso le tombe dei defunti, nei giorni del digiuno, quando i credenti in Cristo celebravano l'Eucaristia e La prendevano/consumavano il pomeriggio. Secondo Cipriano di Cartagine la Chiesa radunata la domenica mattina esprimeva la memoria della risurrezione del Gesù Cristo. Nello stesso tempo questo atteggiamento aveva la funzione pratica, perché in quelle circostanze era più facile radunare i credenti in Cristo.